

A DISKURZUSJELÖLŐK FUNKCIÓI A SZÁMOK TÜKRÉBEN

SCHIRM ANITA

Szegedi Tudományegyetem, BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék,
6720, Szeged, Egyetem utca 2.
schirmanita@gmail.com

Kivonat: A diskurzusjelölők szócsoportha számos elméleti problémát vet fel. Közülük egyik a jelentés kérdése. A kutatók nagy része abban egyetért, hogy ezeknek az elemeknek a jelentése procedurális, nem pedig konceptuális, azonban arról már vita folyik, hogy a különböző kontextusokban megjelenő eltérő funkciókról hogyan lehet számot adni. Tanulmányomban a diskurzusjelölők jelentéséről és funkcióiról megalkotott ún. mag-periféria modell magyarázóértékét mutatom be a naiv nyelvhasználóknak ezen elemekről való vélekedései és ítéletei alapján a *hát* diskurzusjelölőhöz kötődő felmérés kapcsán.

Kulcsszavak: diskurzusjelölő, funkció, attitűd, mag/periféria modell, minimálpár, statisztikai próbák

Bevezetés

A diskurzusjelölőkkel mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalomban rengeteg elméleti munka foglalkozik (pl. Schiffrin 1987, Jucker–Ziv 1998, Fraser 1999, Kiefer 1988, Gyuris 2008, Dér 2009, Schirm 2009), hiszen ez a nehezen definiálható funkcionális szóosztály (amelynek szerepe a diskurzusjegyek összekötése és a pragmatikai viszonyok jelölése) számos elméleti problémát vet fel. Közülük egyik a jelentés és a funkció kérdése. A kutatók nagy része abban ugyan egyetért, hogy ezeknek az elemeknek a jelentése procedurális (azaz műveleti), nem pedig konceptuális (vagyis fogalmi), azonban arról már vita folyik, hogy a különböző kontextusokban megjelenő eltérő funkciókról hogyan is lehet számot adni. Tanulmányomban a diskurzusjelölők jelentésével kapcsolatos elképzelések ismertetése után a diskurzusjelölőkkel foglalkozó kérdőíves felmérés adatai közül a *hát* elem funkcióira vonatkozó eredményeket mutatom be. A diskurzusjelölők funkcióiról eddig még nem végeztek olyan felmérést, amely a naiv nyelvhasználóknak az elemek használati körével kapcsolatos intuícióit és attitűdjeit mérné fel, így a bemutatandó kutatás az első számszerűsíthető adatokkal szolgálhat a témában és jó kiindulási alap lehet a későbbi vizsgálatok elvégzésekor is.

1. A diskurzusjelölők jelentése és funkciója a szakirodalom tükrében

A diskurzusjelölők jelentése kapcsán két fő elképzelés rajzolódik ki: a jelentésminimalizmus, illetve a jelentésmaximalizmus (vö. Bell 1998: 519, Soares 2006: 2189, Furkó 2007: 34–36). Az előbbi szerint a diskurzusjelölők minimális szemantikai jelentéssel rendelkeznek, amely az interpretációs folyamat során különféle következtetések által további jelentésekkel gazdagodik. A jelölők használatát e nézet szerint pragmatikai elvek irányítják. A jelentésmaximalizmus hívei viszont éppen fordítva képzelik el a folyamatot: az elemeket szemantikailag gazdag egységeknek tartják, amelyek a feldolgozás során elveszítik azokat a szemantikai jegyeiket, amelyek összeegyeztethetetlenek az adott kontextussal. Az aktuális jelentés tehát ebben az esetben szemantikai jegyek törlésével áll elő. A két elképzelést más névvel is illetik a szakirodalomban. A jelentésminimalizmusra a monoszémia-, míg a jelentésmaximalizmusra a homonímia-megközelítés terminust is

szokták használni. Illetve harmadik alternatívaként az ún. poliszémia-megközelítéssel is találkozhatunk, amelynek a lényege, hogy a diskurzusjelölőknek inherens, kontextus-független jelentésük van, ez a jelentés azonban nem homonim és diszkrét, továbbá nem megjósolható, de motivált: a családi hasonlósággal és a prototípus kiterjesztésével hozható kapcsolatba (Furkó 2007: 37).

Bell (1998) a jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus nézetének az összehétközítésére alkotta meg az ún. mag/periféria modellt, amely a jelölők többfunkciósságát is kezelni tudja, és a szinkrón állapot mellett diakrón tényezőket is figyelembe vesz. Az elmélet lényege, hogy a jelölők rendelkeznek egy központi jelentéssel, amit ő magfunkciónak, illetve pragmatikai instrukciónak nevez. Az instrukció megnevezés arra utal, hogy a jelölő a hallgató számára utasítást ad a diskurzussegmensek kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan, s az instrukció segítségével vonja le a hallgató a megfelelő következtetéseket. Egy jelölő interpretációja tehát a jelölő szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságaiból, valamint a központi instrukció, illetve a kontextus kölcsönhatásából származik. A központi instrukción kívüli előfordulás periférikus. A kétféle jelentés közti különbséget az érvénytelenítő instrukciójú pragmatikai jelölők kapcsán Bell az alábbi példával illusztrálja (1998: 516):

(1) *Jack nyelvész, és / de nem tud olvasni.*

Mindkét elem, az *és*, illetve a *de* is képes ellentétes jelölőként funkcionálni az idézett példában, azonban az *és* periférikusan ellentétes, vagyis csak korlátozott körülmények között képes érvénytelenítőként megjelenni, míg a *de*-nek ez a központi instrukciója, azaz bármilyen kontextusban működhet érvénytelenítő jelölőként. A központi funkció Bell szerint az elem eredeti, legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető.

A diskurzusjelölőkkel foglalkozó írások egy része (pl. Péteri 2001) ezekhez az elemekhez többféle, egymástól független jelentést rendel, míg a szakirodalom másik része (pl. Gyuris 2008: 678) amellet érvel, hogy nem célszerű a diskurzusjelölökhöz több független jelentést társítani, ugyanis azok a „különbségek, amelyeket az őket tartalmazó különböző mondatok interpretációi között fel lehet fedezni, nem a partikulák jelentésének különbségéből, hanem a partikulák alapjelentésének a mondat más alkotórészeivel (pl. intonáció) való interakciójából származnak”. Gyuris ennek megfelelően a diskurzusjelölőket kontextusjelölőknek, illetve a beszédaktusokat módosító operátoroknak tartja.

A módosítószókról írt monográfiájában Kugler Nóra is kitér a diskurzusjelölők jelentésének problematikusságára (2003: 55–57). Az általa idézett, a (2a–b)-ben olvasható mondatok *talán* szavát eltérően értelmezi a szakirodalom:

(2a) *Gáspár talán megnyerte a versenyt.*

(2b) *Gáspár talán megnyerte a versenyt?*

A (2a)-ban a *talán* a ‘lehetséges, hogy’ értelemben szerepel és a propozíciót modalizálja, míg a (2b)-ben a beszélőnek a kijelentéshez való attitűdjét fejezi ki a szó. Már ebből a két példából is látszik, hogy a *talán*-nak eltérő szerepei vannak. Így felmerül a kérdés, hogy vajon tényleg ugyanannak az elemnek a többféle funkciójáról van-e szó, vagy pedig az

eltérő funkciók külön szavakhoz tartoznak. Kugler amellet érvel, hogy nem célszerű két vagy akár több *talán* szót felvenni, hiszen ez még önmagában nem oldja meg a problémát. Arról ugyanis, „hogya a megnyilatkozásban melyik szerepel, csak a beszédhátterek alapján dönthetünk, a beszédhátterek különbsége pedig végső soron a beszédhelyzet és a megnyilatkozások kontextusának különbözőségéből fakad” (uo. 57). Egyetértve Kugler Nóra megállapításaival azt vallom, hogy egy diskurzusjelölőnek számtalan szerepe kialakulhat a használat során, ezek a használati körök azonban visszavezethetők egy alapjelentésre.

Az idézett néhány felfogásból is jól látható, hogy a diskurzusjelölők kapcsán megkerülhetetlen a jelentés kérdése. A különféle jelentésfelfogások közül én a mag/periféria megközelítést tartom a leghasználhatóbbnak a diskurzusjelölők funkcióinak a magyarázatához, mert a központi (mag) interpretáció segítségével az elem valamennyi előfordulása megmagyarázható, ráadásul a központi instrukció a vizsgált elemek legkorábbi, nyelvtörténeti adataival hozható kapcsolatba. A mag/periféria modell magyarázóértékét a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban azonban még nem vizsgálták. Mivel tudni szerettem volna, hogy a modell állításai milyen viszonyban vannak a naiv nyelvhasználók által a diskurzusjelölőknek tulajdonított szerepkörökkel, ezért kérdőíves felmérést végeztem. A továbbiakban ennek a vizsgálatnak a részleteit mutatom be.

2. A vizsgálat ismertetése

A kérdőíves felmérés során 88 adatközlőből álló mintával dolgoztam, amely ugyan a teljes népességre vonatkozóan nem reprezentatív, de mégis jelzésértékű. A mintavétel két lépésben történt: először véletlen mintavétel segítségével 53 adatközlőt teszteltem (l. Schirm 2010a), majd pedig rétegzett mintavétellel hetedik és nyolcadik osztályos általános iskolai adatközlőket is bevontam a vizsgálatba (l. Schirm 2010b). A kérdőíves felmérésben háromféle feladatípus szerepelt.

Az első feladatípusban az adatközlők 15 szöveggörnyezet nélküli minimálpárt kaptak, amelyek csak abban tértek el egymástól, hogy az egyik mondatban szerepelt diskurzusjelölő, míg a másikban nem. A diskurzusjelölőket félkövérrel is kiemeltem, s informátoraimtól arra kérdeztem rá, mit fejez ki szerintük a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem. A vizsgálat során a következő minimálpárokat használtam: *Siessünk!* – *Siessünk **hát!***; *Megírtad a leckéd?* – ***Ugye** megírtad a leckéd?*; *Nem akarod megtenni?* – *Nem akarod-**e** megtenni?*; *Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.* – ***Szóval**, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.*; *Én meg hazaértem.* – ***Hát** én meg hazaértem.*; *János intelligens?* – *János **vajon** intelligens?*; *Eljössz?* – ***Hát** eljössz?*; *Péter okos.* – *Péter **ugye** okos.*; *Hol van az alapító okirat tartalma?* – ***Hát** hol van az alapító okirat tartalma?*; *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, rendes ember.* – *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, **szóval** rendes ember.*; *Van-e más választásunk?* – ***Vajon** van-e más választásunk?*; *Bementünk a terembe, én nem is akartam, de ő nagyon hívott.* – *Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.*; *Péter kapott új autót.* – *Péter kapott **ugye** új autót.*; *Ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.* – ***Hát**, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.*; *János vajon eljön?* – *János vajon eljön-**e**?* Ennél a feladtnál tehát az elemek funkcióira kérdeztem rá. Ahogy a felsorolásból is látszik, a minimálpárokat nem ágyaztam kontextusba, így a diskurzusjelölők textuális szerepének az érzékeltetésére nem ez volt a legmegfelelőbb adatgyűjtési mód, s a szöveggörnyezet elhanyagolása az eredmények torzulásához is vezethet. Azonban nem szerettem volna, ha

adatközlőim válaszait befolyásolja a kontextus körülírása. Úgy vélem, a vizsgált diskurzusjelölők funkcióiról számot lehet adni a szövegkörnyezet megadása nélküli minimálpáros tesztelési mód segítségével is, hiszen ilyenkor a mondatpárok közt az egyetlen különbséget a diskurzusjelölő megléte, illetve hiánya jelenti, vagyis a köztük lévő jelentéskülönbségért is a diskurzusjelölő a felelős.

A kérdőív második feladattípusa azt mérte, hogy a nyelvhasználók mikor és mire használják a felsorolt diskurzusjelölőket a beszédben, illetve az írásban. Itt az egyes elemek szerepére, valamint a tipikus használati körükre kérdeztem rá, és szövegkörnyezettel együtt egy-egy jellegzetes példát is kértem tőlük.

Utolsóként pedig arra voltam kíváncsi, hogy a felsorolt elemek közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, vagy amelyiknek a használata miatt már érte őket kellemetlenség. Azaz ennél a feladatnál az elemek stigmatizáltságát mértem a válaszokkal.

A kérdőív feladatait nyílt típusú kérdésfeltevéssel fogalmaztam meg (l. Vargha 2000: 21), ami annyit jelent, hogy a kérdésre nem csupán igen/nem választ kellett adniuk az adatközlőknek, valamint a kérdésfeltevésből nem derültek ki a lehetséges válaszok sem. Azért használtam nyílt formában megfogalmazott feladatokat a teszthez, mert nem akartam, hogy a szakirodalom válaszlistája vagy a saját hipotéziseim befolyásolják a válaszadókat. Vagyis nem korlátoztam a lehetséges válaszok körét, s így az adatközlőknek a diskurzusjelölőkről való tényleges vélekedései jelentek meg a mintában. E kérdésfeltevés hátránya viszont az volt, hogy a válaszok utólagos kódolása és kategorizálása sok időt vett igénybe és nem mindig volt egyértelmű.

A kérdőív első és második feladatában az egyes diskurzusjelölők funkcióira kérdeztem rá. A kapott válaszokat szerepkörök szerint csoportosítottam, s amely válaszból egynél több azonos jelent meg a mintában, azt már külön csoportnak vettem. Az adatközlők válaszainak kategorizálása során saját intuíciónra hagytam és az egyes funkcióknál azok prototipikus megvalósulásaihoz viszonyítottam, problémás esetekben pedig más anyanyelvi beszélők ítéleteit is figyelembe vettem. Ahogy az a válaszok bemutatásánál látszódni fog, az egyes kategóriák nem mindig alkotnak egymástól jól elkülönülő csoportokat. Azonban fontosnak tartottam, hogy a funkciók felsorolásánál minél többet meghagyjak az adatközlők által írt megnevezésekből, s ne én címkézzem fel az egyes szerepeket, vagyis amennyire csak lehet, igyekeztem a kódolás során fellépő szubjektivitást mérsékelni. Ahol az egyes, külön oszlopként felvett funkciók szemantikailag mégis összekapcsolódtak egymással, azt az eredmények szöveges bemutatásánál részletezem. Minden példamondat esetén felvettem egy egyéb és egy üres kategóriát is. Az egyéb csoportba azok a válaszok kerültek, amelyeket semmilyen más kategóriába nem tudtam besorolni, azaz vagy csak egyetlen adattal jelentek meg a mintában, vagy a feladat szempontjából irreleváns válaszok voltak. Az üres kategória pedig a válasz nélküli adatokból tevődött össze, vagyis abból, amikor az adatközlő nem írt semmit egy-egy részfeladathoz.

A felmérés során minden kapott adatot számítógépre vittem, s a NeoOffice Calc táblázatkezelő programja (letölthető: <http://www.neooffice.org/neojava/en/index.php>) segítségével végeztem el a statisztikai próbákat. Az egyes elemek minden lehetséges funkciójánál alkalmaztam a 2x2-es khí-négyzet próbát és a Yates-féle korrekciós khí-négyzet próbát is: a nemmel és az életkorral összevetve a kapott válaszokat. A próbák értékelésénél a szokásos 5%-os szignifikanciaszintet választottam. A számítások alapján

egyértelműen el lehetett dönteni, hogy van-e kapcsolat a nem, az életkor, illetve a diskurzusjelölőnek tulajdonított szerep megadása közt. Az adatközlők közt 56 nő és 32 férfi volt, életkor szerint pedig 36 fiatalabb (18 év alatti) és 52 idősebb (18 év fölötti) válaszadóra bomlott a minta. A kapott válaszok nemek szerinti elosztását az indokolta, hogy a gendernyelvészeti munkák (pl. Huszár 2009) szerint különbség van a nők és a férfiak kommunikációs stratégiái között, ezért úgy gondoltam, érdemes megnézni, hogy egy adott diskurzusjelölőhöz milyen szerepet társítanak a nők és milyen a férfiak. A minta életkor alapján való bontása pedig azért történt, mert kíváncsi voltam rá, hogy az általános és a középiskolai oktatás hogyan befolyásolja az adatközlők válaszait. Ezért 18 évnél (az iskolaköteles kor felső határánál) osztottam két részre a csoportot.

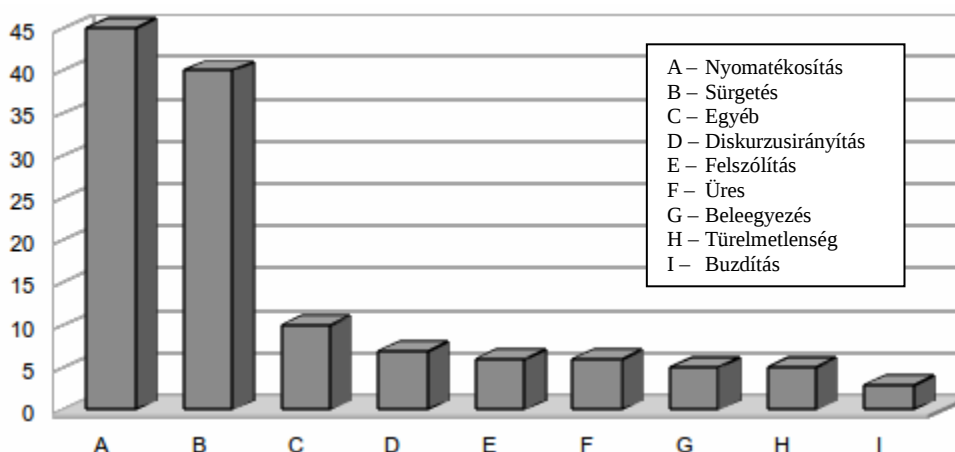
Mivel nem korlátoztam a feladatonként adható válaszok számát, azaz egy adatközlő több funkciót is társíthatott egy diskurzusjelölőhöz, ezért az összeadott funkciók száma több lesz, mint az informátorok száma.

A diskurzusjelölők funkciói szempontjából különösen az első és a második kérdéstípus az igazán érdekes. Mivel jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy az összes kapott eredményt részletesen bemutassam, ezért most csak a *hát* elemet emelem ki (a többi eredményhez l. Schirm 2011-et).

3. A *hát* elem funkciói a kérdőíves felmérés alapján

A *hát* diskurzusjelölőnek a pragmatikai szakirodalom (Kiefer 1988, Németh T. 1998) négy fő szerepkörét említi: használatos általános válaszjelölőként, bevezethet kérdést, a magyarázkodás eszköze is lehet, és önjavító szerepben is állhat. Ezeken túl jelenkori és nyelvtörténeti korpuszban végzett vizsgálataim alapján (Schirm 2007–2008) a *hát* leggyakoribb funkciói közé a nyomatékosítást, a retorizálást, valamint az értékelő és az érzelmi többlettartalom kifejezését soroltam. A felmérés *hát*-os mondatainak spontán elemzése is megerősítették az elméleti magyarázatokat.

A *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* elem funkcióit informátoraim az 1. ábrán látható módon adták meg:

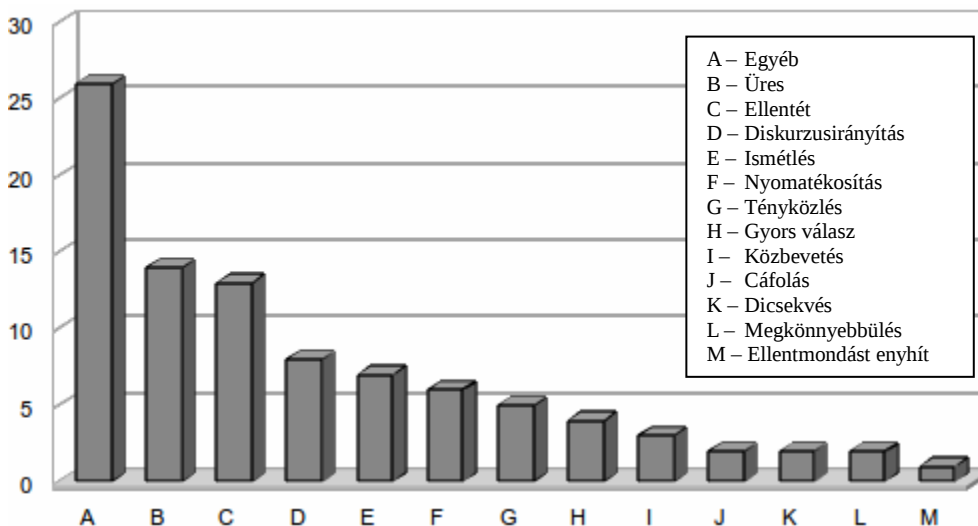
1. ábra

A *hát* funkciói a *Siessünk hát!* mondatban

Ahogy a grafikonról is leolvasható, a legtöbb válasz szerint a *hát* a nyomatékosítást (45 adat) és a sürgetést (40 adat) fejezi ki a válaszadók szerint. Szinte minden adatközlőnél vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét jellemző megjelent egyszerre. A nyomatékosítás és a sürgetés, illetve az egyéb kategóriába sorolt válaszok után következett a diskurzusirányító szerep 7 adattal: adatközlőim azt emelték ki, hogy ez a megnyilatkozás egy válasz valamire, mindenféleképpen előzményének kellett lennie szerintük. 6 adatközlő pedig úgy vélte, hogy a *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* a felszólítást fejezi ki. A válaszok közt a következő csoportot a beleegyezés és a türelmetlenség képviselte 5–5 adattal, a buzdítás szerepkörét pedig informátoraim közül hárman írták. A válaszok értékelésénél azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a megadott funkciók közül a sürgetést és a türelmetlenséget a mondatban szereplő *siessünk* ige is besugározhatta a diskurzusjelölőbe.

A *hát*-os minimálpárok között ennél a példánál kaptam a legegységesebb válaszokat, vagyis a funkciók szóródása itt volt a legkisebb. Ezt igazolja az egyéb oszlop alacsony elemszáma is, mindössze 10 válasz volt ide sorolható. A *Siessünk hát!* mondatban a *hát*-nak tehát viszonylag egységes és egyértelmű szerepet tulajdonítottak a naiv beszélők. A jelölő markáns szerepét bizonyítja az is, hogy a 88 adatközlő közül csupán 6 válaszlónál maradt el a funkció megnevezése, ahogy azt a grafikon üres oszlopa is mutatja. Az elvégzett statisztikai próbák csupán egy esetben jeleztek kapcsolatot a vizsgált változók és a szerep megadása között, az életkor és a sürgetés funkció ugyanis összefüggött egymással: a 18 év fölöttiek a *Siessünk hát!* mondatban inkább tartották sürgetésnek a *hát*-ot, mint a 18 év alattiak. A női és a férfi válaszok tekintetében a nemek között nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség, s minden válaszra mindkét nem tagjaitól érkezett adat.

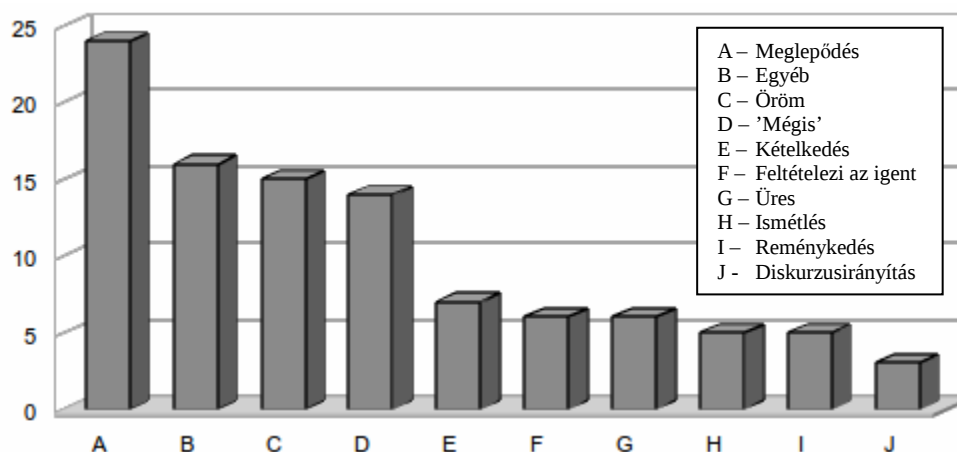
A *hát*-os példamondatok között a következő a *Hát én meg hazaértem* mondat volt. Ahogy a 2. ábra is mutatja, itt sokkal nagyobb volt a válaszok szóródása, azaz többféle funkciót rendeltek a vizsgált diskurzusjelölőhöz az adatközlők:

2. ábra A *hát* funkciói a *Hát én meg hazaértem* mondatban

A *hát* szerepét tehát ennél a példánál nem érezték egységesnek informátoraim. Ezt egyrészt az egyéb oszlop magassága mutatja, ugyanis 26 válasz került ide, másrészt pedig az azonosnak gondolt szerepek esetén is sokféle funkcióval ruházták fel a megkérdezettek az elemet. Az egyéb oszlop magas elemszámához az is hozzájárult, hogy az adatközlők egy része elítélően nyilatkozott a *hát* elemről. 7 esetben találkoztam a válaszok között a diskurzusjelölő nyelvi megbélyegzésével: 2 adatközlő a „háttal nem kezdünk mondatot” megjegyzést adta válaszként, s a többi 5 informátor is helytelenítette és stigmatizálta a diskurzusjelölőt. Ők a következőket írták: „Semmi funkciója nincs, és így nem kezdünk mondatot”, „Nem tetszik, a háttal kezdett mondat”, „semmi szükség a „hát”-ra”, „Hát, ez olyan nem jól néz ki”, „műveletlen”. A *hát* erős stigmatizáltságával függhet össze az is, hogy a minta egyhatoda, azaz 14 ember semmilyen szerepet nem rendelt a *hát*-hoz, ahogy azt a grafikon üres címkével ellátott oszlopa is mutatja. Ezt követte a szembeállítás funkció megadása 13 válasszal. Informátoraim egy része szerint ugyanis a *Hát én meg hazaértem* mondatban a *hát* ellentétet jelöl, szembeállítást egy másik egyénnel, aki viszont nem ért haza. Egyik adatközlőm szavával élve a *hát* itt „összehasonlító szó”, amely az 'én pedig' jelentést közvetíti. Érdekes, hogy az adatközlők a *hát*-nak tulajdonították azt a jelentést, amit a *meg* szó fejezett ki, hiszen valójában ez kódolta az ellentétes értelmet. Az ellentét kifejezését a diskurzusirányító szerep követte 8 válasszal. Ennél a szerepkörnél az adatközlők azt emelték ki, hogy a *hát* jelzi szerintük, hogy a beszélgetésnek már volt előzménye, vagyis reakciónak, egy előzőleg elhangzott kijelentésre történő visszavágásnak tekintették az elemet. Volt olyan adatközlő, aki a *hát*-nak a szóátvételt segítő funkcióját emelte ki, míg más a diskurzus fenntartását vagy folytatását jelző szónak érezte a jelölőt. A diskurzusirányító szerep után következett az ismétlés 7 válasszal, majd a nyomatékosítás 6 adattal. Öten érezték úgy, hogy a *hát* tényközlést fejez ki a mondatban, míg négyen úgy vélték, hogy ennek a szónak a gyors válaszadás a funkciója. Hárman pedig közvetítő jellegűnek gondolták a diskurzusjelölőt, vagyis az 'úgy mellesleg', illetve az 'ami azt illeti' jelentést társították hozzá. A mintában 2–2 azonos válasszal előkerült még a cáfolás, a dicsekvés, valamint a megkönnyebbülés is. Továbbá egy adatközlő az udvariassági stratégia kifejeződésének érezte a *hát*-ot, amely az ellentmondást enyhíti. Nemek tekintetében itt sem mutatkozott kapcsolat a válaszokkal, azonban az ismétlés funkciójának a felismerése életkor szerint szignifikáns volt, ezt a választ csupán a fiatalabb adatközlők írták.

A *hát*-os minimálpárok között két kérdés is szerepelt. Az egyik a *Hát eljössz?* volt. Adatközlőim ebben a kérdésben a *hát* funkcióit az alábbi (3.) ábrán látható módon és arányban adták meg:

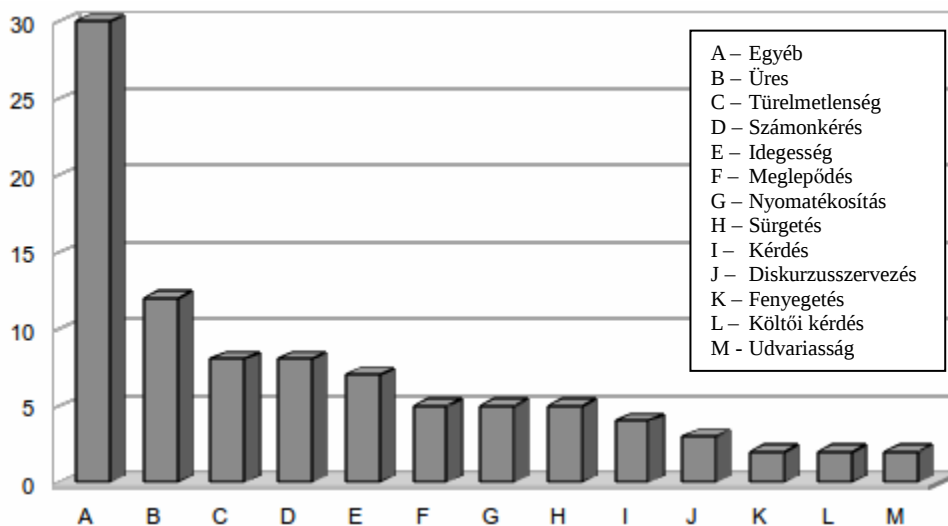

3. ábra A *hát* funkciói a *Hát eljössz?* mondatban

Ahogy a grafikonról is leolvasható, informátoraim közül a legtöbben, 24-en azt válaszolták, hogy számukra a kérdésben szereplő *hát* egyértelműen a meglepődés és a csodálkozás jelölője. Ezt követte az egyéb funkciók megadása 16 válasszal, majd az öröm 15 adattal, míg 14-en a *hát*-nak a 'mégis' jelentését érezték a kérdésben. A válaszok között előkerült még a kétkedés 7 adattal, az igen válasz feltételezése 6 adattal, az ismétlés és a reménykedés 5–5 adattal, s végül 3 informátor jelölt meg valamilyen diskurzusirányító szerepet a válaszában: arra utaltak, hogy a *hát* visszakérdezőként, elutasító válasz vagy többszöri megkérdezés után hangozhatott el. Az előző mondathoz képest itt viszonylag kis számú adatközlő (6 fő) nem rendelt funkciót a *hát*-hoz és az egyéb válaszok közt is csupán egyszer került elő a *hát* stigmatizálása („*hát*-tal nem kezdünk mondatot”). Úgy tűnik tehát, hogy a kérdésben megjelenő diskurzusjelölő nem zavarja annyira az adatközlőket, mint a kijelentésben előforduló *hát* elem. A női és férfi válaszok ennél a mondatnál sem mutattak jellegzetes eloszlást, egyik statisztikai próba sem igazolt ugyanis kapcsolatot a válaszadó neme és a *hát* funkciójának a *Hát én meg hazaértem* mondatban való felismerése közt. Életkor szerinti bontásban nézve a válaszokat az adatközlők kora az öröm és az ismétlés válaszoknál mutatkozott fontos tényezőnek. A *hát*-nak a pozitív érzelmi telítettség kifejezését ugyanis csupán az idősebb adatközlők írták válaszaikban, az ismétlés funkció pedig a fiatalabb válaszadók vélekedéseiben jelent csak meg, s az elvégzett statisztikai próbák is ebben a két esetben jeleztek kapcsolatot.

A kérdőív másik *hát*-os kérdése a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* volt. Itt is nagyon nagy volt a szóródás a válaszok között, ezt mutatja a 4. ábra kiemelkedően magas egyéb oszlopa (30 válasz került ide), továbbá sokan (12-en) nem írtak semmit ehhez a feladathoz. Az egyéb válaszok sokféleségét magyarázhatja, hogy ennél a példánál a mondat értelmezését nagymértékben befolyásolja a szituáció, valamint a hangsúly és a hanglejtés is. Hiszen szövegkörnyezettől függően egyaránt lehet információkérő, csodálkozó vagy épp támadó a kérdés. Az üresen hagyott helyek száma pedig vagy az elem megbélyegzettségével, vagy az adatközlők bizonytalanságával függ össze. Az egyéb oszlop válaszai között 5 esetben jelent meg a *hát* stigmatizáltsága. Az iskolai oktatásból ismert

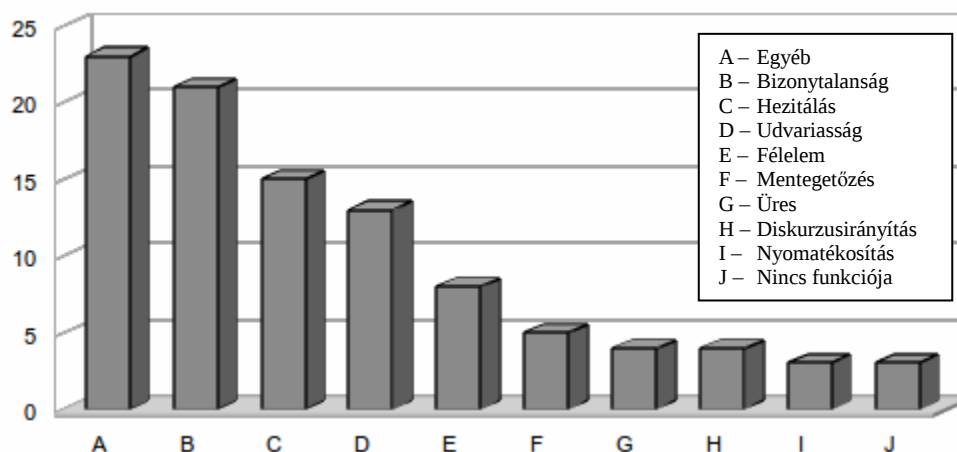
„háttal nem kezdünk mondatot” indoklás egy adatközlőnél volt jelen, egy esetben pedig töltelékszóval titulálták az elemet, egyszer pedig helytelennek nyilvánították a mondatot. A maradék két esetben az informátorok szubjektív vélekedésüknek adtak hangot, válaszaikat idézve: „nem tetszik”, illetve „itt is zavar a hát mondatkezdő, olyan a hangvétele, mintha óvodásnak gondolnám azt, akitől kérdezek”.

4. ábra A hát funkciói a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* mondatban

Az azonos vélekedések között a türelmetlenség és a számonkérés vezetett, mindkettő 8–8 válasszal volt jelen a mintában. Ezt követte az idegesség 7 adattal, a meglepődés, a nyomatékosítás és a sürgetés pedig 5–5 embernél jelent meg. Négyen a kérdés funkcióját társították a szóhoz, hárman írták a diskurzus szervező szerepet is, továbbá a fenyegetés, a felelősségre vonás szigorának az enyhítése és a költői kérdés is előkerült még a válaszok között 2–2 adattal. A szerepek egy részében (türelmetlenség, fenyegetés, sürgetés, számonkérés, idegesség) közös, hogy a diskurzusjelölő negatív telítettségét emelték ki a válaszadók, ám 2 adatközlő udvariassági elemként tekintett a *hát*-ra, amely oldja a felelősségre vonás szigorát. Nem és életkor tekintetében most sem lehetett szignifikáns tendenciát kimutatni a szociolingvisztikai változók és az adatok között.

A *hát*-os példák között az utolsó a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* kijelentés volt. Adatközlőim szerint a mondatbeli diskurzusjelölő az 5. ábrán látható szerepekkel bír:

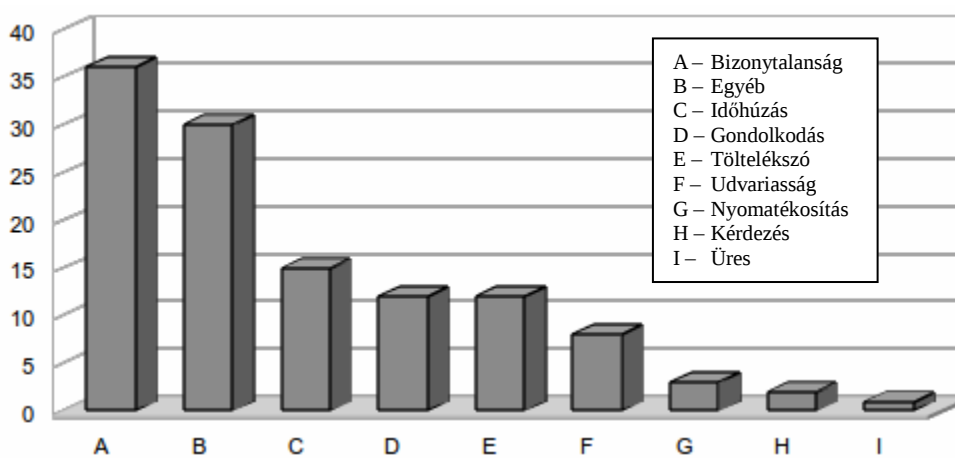

5. ábra A *hát* funkciói a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondatban

Az egyéb oszlop elsősége mutatja, hogy a nyelvhasználók sokféle, egymástól igen különböző szerepkört tulajdonítottak az elemnek, hiszen az adatközlők mintegy negyede (23 fő) nehezen tudta megfogni a *hát* szerepét. Többen írták közülük, hogy módosítja a mondat jelentését a szó, de azt, hogy pontosan mit módosít, nem tudták megadni. Az eddigi *hát*-os mondatoktól eltérően itt csupán két adatközlőnél került elő a *hát* stigmatizáltsága. Az egyéb válaszokat a bizonytalanság funkciója követte 21 adattal, a hezitálás pedig 15 válaszban jelent meg. Ez a két jelentéskör természetesen összekapcsolódik egymással, s ha összeadjuk a két oszlop válaszait, kiderül belőle, hogy a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondat élén szereplő *hát* az adatközlők többsége szerint az ő szavaikkal élve „határozatlanságot”, „tétovázást”, „habozást”, „időnyerést”, „töprengést”, stb. fejez ki. Ezt a jelentéskört erősíthette az is, hogy a példamondatban az *ami azt illeti* is bizonytalanságot sugalló elem, így az adatközlők a *hát* funkcióját ezzel is összekapcsolhatták. A bizonytalansághoz és a hezitáláshoz pragmatikailag szorosan kapcsolódik a következő kategória: a *hát* udvariassági elemként való meghatározása, amelyet 13 adatközlő írt. Néhány választ idézve: „tompítja az elutasítást”, „szépíti, kicsinyíti az ellenkezést”, „kevésbé bántó”, „az elutasítás visszautasításának finomítására utal”, „lágylít”, „finomít”. Több nyelvben is megfigyelték, hogy bizonyos diskurzusjelölők gyakran vezetnek be olyan választ, amely az adott szituációban (pl. egy javaslat vagy kérés elutasításakor) nem preferált. A válaszoló ilyenkor a nem preferált választ odázza el a *hát* használatával, az elodázás pedig jelentősen enyhíti az elutasítás életét. A válaszok között 8 adattal megjelent még a félelem kifejeződése, valamint 5 válasszal a mentegetőzés is. Négyen nem társítottak semmilyen szerepet a *hát*-hoz, s ugyanennyien gondolták az elemet diskurzusrányítóknak, kiemelve a *hát* kapcsolatfenntartó szerepét, továbbá azt, hogy a mondat egy kérdésre adott válasz lehet. 3–3 adattal pedig előkerült a nyomatékosítás funkciója, továbbá annak kifejezése, hogy a válaszadó szerint semmilyen funkciója sincs az elemnek. Életkor szerinti bontásban vizsgálva a válaszokat feltűnt, hogy a fiatalabb adatközlők válaszai kevésbé voltak egységesek, mint az idősebb adatközlők funkciómegadásai. Ezt az összefüggést mindkét statisztikai próba igazolta. Még egy esetben mutatták meg a számítások a

kapcsolatot a válaszadók életkora és a felismert funkció között: az udvariasság válasznál. Ez a szerep ugyanis csak a 18 év fölötti adatközlőknél jelent meg, azonban náluk szignifikánsnak volt mondható a korreláció. A nők és férfiak válaszait tekintve pedig elmondható, hogy egyetlen választípus (a nincs funkciója) kivételével az összes szerepkör nagyjából hasonlóan oszlott meg a két nem képviselői között.

A *hát*-os minimálpáros mondatokon kívül a második feladat egy kérdése is erre a diskurzusjelölőre irányult. Itt arra voltam kíváncsi, hogy adatközlőim milyen helyzetben és mire használják a *hát*-ot. A válaszokból kiderült, hogy a *hát*-nak adott szöveggörnyezettől független, prototipikus megvalósulásaiaként a válaszadók az alábbi (6.) ábrán látható szerepkörökkel ruházták fel az elemet:

6. ábra A *hát* funkciói

Legtöbben, 36-an a *hát*-hoz a bizonytalanság kifejezését kötötték, ezt követte az időhúzás 15 válasszal, illetve a gondolkodás/hezitálás 12 adattal. Ez a három szerepkör természetesen összefügg egymással, vagyis a *hát* magjelentését ezek metszete adja meg. Szintén 12-en voltak azok, akik az elem töltelékszó jellegét emelték ki, s úgy nyilatkoztak, hogy próbálják kerülni a *hát* használatát, mert – az ő szavaikat idézve – „háttal nem kezdünk mondatot”, illetve „nem szoktam hápogni”. A mintában az udvariassági stratégia 8 válasz erejéig jelent meg, egyesek szerint ugyanis ez a diskurzusjelölő képes az állítás és a fenyegetés erejét gyengíteni, s ez, ahogy már fentebb láthattuk, az időhúzás és a hezitálás funkciójával pragmatikailag szorosan összefügg. A gyengítés ellentéte, a nyomatékosítás 3 válaszban jelent meg, 2 adatközlő pedig a *hát* kérdésfeltevő szerepét emelte ki, annak ellenére, hogy a szó nem csupán kérdésekben jelenik meg. A 88 informátor közül csupán 1 személy volt, aki nem jelölte meg a *hát* funkcióját, ezt mutatja az egyelemű üres oszlop.

Az adatközlők válaszaiból megrajzolható a *hát*-nak a magjelentése és legtipikusabb előfordulási köre. Az elem a beszélők szerint prototipikusan a bizonytalanság kifejezésére használatos, amely legtöbbször hezitálással és az időnyerés szándékával kapcsolódik össze. Nem véletlen tehát, hogy a kérdőív első feladatában szereplő *hát*-os mondatok szerepköreinél is ezek voltak a leggyakoribb válaszok. Emellett természetesen másra is

használják a diskurzusjelölőt a beszélők, s azok a használati körök az elem periférikus előfordulásainak tekinthetők. Ide tartoznak a grafikon egyéb oszlopába sorolt válaszok (pl.: unalom kifejezése, szomorúság jelölése, idegesség palástolása, meglepődés, stb.). Életkori bontásban nézve a válaszokat az elvégzett statisztikai próbák két esetben jeleztek kapcsolatot: az időhúzást inkább a 18 év feletti korosztály tartotta a *hát* funkciójának, míg a gondolkodás kizárólag az idősek válaszaiban jelent meg. Nemek tekintetében pedig két esetben volt kapcsolat a válaszok és az adatközlők férfi, illetve női volta között. Inkább a férfiakra volt jellemző, hogy töltelékszónak tartották a *hát*-ot és próbálták kerülni a használatát, ahogy azt a khí-négyzet próba is alátámasztotta. Míg az elem udvariassági stratégiaként való alkalmazása a nőknél volt dominánsabb, azonban a Yates-féle korrekciók khí-négyzet próba ezt nem igazolta egyértelműen, ugyanis a kapott érték közel volt a próba határszintjéhez.

Összegzés

Láthatjuk tehát, hogy a hétköznapi beszélők a funkciók elég széles skáláját ki tudják fejezni a vizsgált diskurzusjelölővel, tehát főlegesen stigmatizálják még mindig a *hát*-ot, hiszen a naív nyelvhasználók is érzik, hogy szereppel bíró elemről van szó. A kérdőíves felmérés válaszai megmutatták, hogy a nyelvhasználók felismerik és használják a *hát* elem attitűdjelölő és textuális funkcióit. Az adatközlők válaszaiból kirajzolódott továbbá a *hát* elem prototipikus használati köre is. A leggyakoribb és legtipikusabb válaszokon kívüli előfordulások pedig az elem periférikus szerepköreiről adtak információkat. A vizsgálattal megerősítést nyert Bell elmélete is, miszerint a diskurzusjelölők utasítást adnak a diskurzussegmensek kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan, s a mag/periféria modell a funkciók leírásánál is hasznosnak bizonyult.

Irodalom

- Bell, David M. 1998. Cancellative discourse markers: a core/periphery approach. *Pragmatics* 8:4. 515–541.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 293–303.
- Fraser, Bruce 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31. 931–952.
- Furkó Bálint Péter 2007. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Jucker Andreas H.– Yael Ziv (eds.) 1998. *Discourse Markers, Descriptions and theory*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kiefer Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38. 107–125.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Németh T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94. 324–331.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125. 94–102.
- Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2007–2008. A *hát* diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány* III–IV. 185–201.
- Schirm Anita 2009. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 304–311.
- Schirm Anita 2010a. Mit jelölnek a diskurzusjelölők? In: Kukorelli Katalin (szerk.): *A tartalom és forma harmóniájának kommunikációja*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola. 81–88.
- Schirm Anita 2010b. *A diskurzusjelölők funkciói a nyelvhasználók szerint*. Konferenciaelőadás. XX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Debrecen. 2010. augusztus 26–28.
- Schirm Anita 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. Szeged. elérhető: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (utolsó letöltés: 2011. június 18.)
- Soares da Silva, Augusto 2006. The polysemy of discourse markers: The case of *pronto* in Portuguese. *Journal of Pragmatics* 38. 2188–2205.
- Vargha András 2000. *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*. Budapest: Pólya Kiadó.

